

Jan Ort

Harmonie soužití

Romové jako místní obyvatelé
východního Slovenska

Harmonie soužití

Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska

Jan Ort

Recenzovali: PhDr. Dana Bittnerová, CSc. (Karlova univerzita, Praha)

Martin Fotta, Ph.D. (Goethe-Universität, Frankfurt am Main)

Jan Grill, Ph.D. (Universidad del Valle, Cali, Columbia)

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 782218, s názvem „‘Here is no difference between Roma and gadže’. Negotiating power, color and gender in an East Slovak village since 1945.“ Zpracování a publikování komplexní etnografie vybrané východoslovenské vesnice, řešeného na Fakultě humanitních studií a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Publikace je výrazně rozpracovanou diplomovou prací, kterou autor v roce 2017 obhájil na Semináři romistiky, Katedře středoevropských studií, Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Kniha vyšla původně v angličtině pod názvem *Facets of a Harmony. Roma and Their Locatedness in Eastern Slovakia* (Karolinum 2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Redakce Adéla Petruželková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Jan Ort, 2022

Maps © Jaroslav Synek, 2022

ISBN 978-80-246-5331-0

ISBN 978-80-246-5458-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	8
Úvod – Vesnice harmonického soužití	11
Místo	13
Metodologie	16
Romistika, antropologie a výzkum mezi Romy na Slovensku	16
Pozicionalita	18
Metodologie	21
Psaní Romů	23
Místní jakožto Romové	28
Zamlčování cikánství	28
Místní, ale nikoliv indigenní	31
Aspekty harmonie	39
Kapitola první – „Naši Romové“ a „naši gádžové“ v Jolanech	41
Romové na Slovensku	42
Dohromady, ale odděleně	45
Asymetrie vztahů	48
Sdílené chápání cikánství	51
Jazyk cikánství	53
Zamlčování cikánství	55
„Naši Romové“	57
„Naši gádžové“	59
Pořád jenom cigánka	61
Zkušenost podřadného postavení	62
Čestní Romové a amorální gádžové	63
Balancování gádžovského způsobu života	65
Narativ sociální mobility	68
Narativ rezistence	69
Závěr	71

Kapitola druhá – Politiky místa	75
Teritorializace Romů na Slovensku	77
Asymetrie poválečné výstavby	79
Politiky cikánské osady	80
Aktéři teritorializace	83
Příběh Jozefa: cikán ve vesnici	86
Udržování velikosti osady	88
Obecní byty pro Romy	90
Kontinuita teritoriální stigmatizace	92
Reflexe otevřené diskriminace	93
Teritorializace: neromská perspektiva	95
Lokalizace cikánství	97
Jolanští Romové: místní, ale zaseklí na místě	99
„Mezi gádži“: potvrzení cikánství	102
Utváření bezpečného prostoru	103
Osada: diskontinuita materiálních podmínek	105
Mimo teritoriální stigmatizaci	106
Závěr	109
Kapitola třetí – Jazyk: „My jsme rusínští Romové!“	113
Romština na Slovensku	115
Akvizice jazyků v Jolanech	118
Slovenština	121
Rusínština	123
Rusínština na úřadech	125
„Aby gádžové neřekli...“	126
Starostka a Kaleňák	127
Nové domény romštiny?	128
Jazyk jako nástroj odlišování	131
Jazyk a vztahy mezi Romy	133
Narušování jazykové dominance	134
Romština: sdílený kulturní kód Romů	137
Romština mezi gádži	138
„Původní“ romština	140
Romština jako tajný kód	143
Závěr	145
Kapitola čtvrtá – Práce: „Umět se přizpůsobit“	148
Romové a práce na Slovensku	149
Historický přehled ekonomických strategií v Jolanech	151
Cikánská práce	154
Neromští aktéři cikánské ekonomiky	156
Cikánská práce a vztahy mezi Romy	158
Důvěryhodní dělníci	160
Posun logiky přizpůsobivosti	162

Cikánská ekonomika v Jolanech	164
Viditelnost cikánské ekonomiky	166
Migrace	168
Romové jako „(polo)kočovní cikáni“?	169
Migrací proti cikánství	171
Únik z každodenního rasismu	173
Jolany jako bezpečný prostor	175
Závěr	177
Závěr – Místní jakožto Romové	181
Harmonie jako narativ a sociální praxe	184
„Aby gádžové neřekli“	186
Místo	188
Gender	192
Romové a příbuzenství	194
Dovětek – Staré Jolany pomalu mizí?	198
Prameny	202
Rejstřík	212

Poděkování

V průběhu let byly celý výzkum a publikace knihy podpořeny programem Erasmus+ a Grantovou agenturou Univerzity Karlovy.

Knihla vyšla původně v angličtině pod názvem *Facets of a Harmony. Roma and Their Locatedness in Eastern Slovakia* (Karolinum 2022). Na rozdíl od anglické verze obsahuje poznámkový aparát knihy rovněž originální výpovědi participantů výzkumu v romštině. Po obsahové stránce se česká verze liší ještě v drobném detailu, kterým je doplnění nově nalezeného archivního pramenu (viz rozhovor v regionálním tisku na straně 84).

Moje díky patří v první řadě všem obyvatelům Jolan a některých okolních vesnic, kteří mi dovolili trávit s nimi čas.

Paľikerav savore Romenge, že man prijiminde maškar pende, choc te dareka-na keravas diliňipena. Paľikerav, že man sikhadan kavka duma te del, že imar na phagerav e čhib. Paľikerav, že mange phuterdan o jahka, že mang sikhadan igen but veci na ča pal o Roma, ale može sigeder pal o gadže.

Za všechna setkání děkuji především Pištovi s Jolanou, Peťovi s Gábou, Slávovi s Lubou, Ďodovi s Lídou, Rastovi s Lucou, Jankovi s Pavlínou, Peťovi s Renatou, Rastovi s Kátou, Jankovi s Máňou, Peťovi se Zuzkou, Vašovi s Marcelou, Jankovi s Helenou, Demeterovi s Helenou, Peťovi s Kátou, Peťovi s Ivanou a jejich rodinám. Dále děkuji Ľubošovi se Steľou, Vašovi s Dorotou, Jožkovi s Haňou a Miťovi.

Do Jolan jsem přijel jako čerstvý absolvent bakalářského studia romistiky. Od té doby až do dopsání knihy uplynulo celých sedm let, během kterých jsem mezitím zahájil (a nedokončil) magisterské studium obecné antropologie na Fakultě humanitních studií (Univerzita Karlova v Praze) a završil magisterské studium romistiky na Filozofické fakultě (tamtéž), úspěšně obhájil diplomovou práci, která se opírala právě o můj

výzkum v Jolanech, rozhodl se pro její publikování a postupně zjistil, že pro potřeby publikace je potřeba ji do velké míry přemyslet a knihu napsat celou znovu. Předkládaná kniha je nejenom reflexí konkrétní výzkumné situace, ale do jisté míry i zachycením určitého procesu mého přemýšlení o romistice, antropologii, o výzkumu mezi Romy i jeho společenských implikacích.

Nutno podotknout, že takové přemýšlení se v průběhu let výrazně proměňovalo a posouvalo, za což vděčím v první řadě obyvatelům Jolan, za kterými jsem se mohl po celou dobu vracet, ale i mnohým dalším lidem, kteří mé uvažování nad dílčími tématy podněcovali, usměrňovali a korigovali.

Můj dík patří především Heleně Sadílkové, která v podstatě od samého počátku mého výzkumu poctivě četla a komentovala všemožné dílčí texty, od prvních poznámek k diplomové práci přes návrhy jednotlivých kapitol knihy po jednotlivé verze rukopisu, včetně textu anglického vydání, které tomu českému předcházelo. Díky jí patří i za to, že mě motivovala, abych se do psaní knihy vůbec pustil a podporovala mě, abych psaní zdárně dokončil.

Velký dík patří také recenzentům této knihy Martinu Fottovi a Janu Grillovi za detailní a inspirativní komentáře, stejně jako následné konzultace k celému textu. Jejich zpětná vazba mi výrazně pomohla projasnit narativ a argument celé knihy.

Děkuji i Daně Bittnerové za poctivý a inspirativní posudek, který vypracovala pro ediční komisi Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy.

Za cenné komentáře děkuji i všem těm, kteří četli různé typy textů, které vycházely z mého výzkumu v Jolanech. Konkrétně to byli Yasar Abu Ghosh, Jan Červenka, Petra Dobruská, Markéta Hajska, Tomáš Hrustič, Tomáš Kobes, Pavel Kubaník, Zdeněk Uherek, Matěj Spurný a účastníci jeho diplomního semináře na FF UK, Lada Viková, a nakonec i účastníci diplomního semináře Yasara Abu Ghoshe na FHS UK.

Za celkovou podporu děkuji svým rodičům.

Za podporu, podnětné diskuse a sdílení různých postřehů dále děkuji Andreji Belákovi, Michaeli Beníškovi, Renatě Berkyové, Viktorovi Elšíkovi, Markétě Hajske, Kristíně Hamplové, Romaně Hudouskové, Zuzaně Jarošové, Jakubu Ortovi, Danieli Ortovi, Marii Palečkové, Martinu Pffannovi, Františku Pffannovi, Michaeli Polákovi, Štěpánovi Ripkovi, Elišce Ripkové, Jaroslavu Skupnikovi, Alžbětě Trusinové, Tereze Virtové, Markétě Zandlové a studentům a studentkám kurzu romštiny na Klinice.

Velký dík patří Sašovi Mušínkovi a Lucii Seglové za nedocenitelné zázemí počas výzkumu na východním Slovensku.

Lence Badidové děkuji za nekonečnou ochotu a nadstandardní péči během návštěv archivu ve Svidníku. Za vstřícnost děkuji i pracovnícím a pracovníkům poboček slovenského Státního archivu v Bardejově, v Nižné Šebastové, v Košicích a Archivu Kanceláře Prezidenta republiky v Praze.

Mnohé díky patří redaktorce Adéle Petruželkové z nakladatelství Karolinum za její trpělivost, preciznost a podporu při finalizaci knihy.

Děkuji Marii Kratochvílové a ediční komisi FHS UK za důvěru.

Za nekonečnou trpělivost a podporu při finalizaci knihy děkuji své partnerce Petře Dobruské a našemu Jonášovi.

Úvod

Vesnice harmonického soužití

Jedna novinová reportáž z roku 2010 vykreslila Jolany¹ jako vesnici, ve které žijí Romové a Neromové v idylickém soužití.² Autorka textu naznačovala, že Jolany byly v tomto ohledu slovenským unikátem. Příčinu idylických vztahů přitom nepřímou nacházela ve větší „civilizovanosti“ místních Romů, kteří měli údajně pravidelně číst noviny a nepřekračovali společensky sdílenou normu tří dětí na rodinu. Jolany byly v reportáži vykresleny jako fungující společenství, ve kterém se sociální role Romů a Neromů doplňovaly – ve vesnici bydlela již především starší generace Neromů, kteří využívali přítomnosti mladších romských sousedů k výpomoci u sebe na zahradě, čímž jim poskytovali kýžený příjvýdělek.

Reportáž jsem si četl znovu v říjnu roku 2014, když jsem na východním Slovensku hledal vesnici, ve které bych mohl provádět dlouhodobější terénní výzkum. Téma výzkumu jsem měl v té době velmi volně vymezené otázkami po sociabilitě Romů a vyjednávání jejich pozice v konkrétním společenství. Kromě toho, že mě samotný text provokoval svým paternalizujícím jazykem, utvrdil mě v tom, že Jolany by mohly být pro můj výzkum ideálním místem, které se vymykalo z představy o jednoznačně segregovaných romských osadách na východním Slovensku (viz např. Jakoubek a Hirt 2008, Scheffel 2009). Jednalo se o malou

1 V celé knize uvádím smyšlené názvy vesnic (nikoli měst) a jmen osob (k anonymizaci viz dále v textu).

2 Z důvodů anonymizace neuvádím konkrétní odkaz na novinovou reportáž. Pro její zasazení do kontextu lze ovšem uvést, že vyšla v novinách, které se sami definují jako *noviny Rómov*. Vedle jednotlivých vyjádření samotných Romů hraje v reportáži hlavní úlohu starostka obce, která se zasadila o výstavbu „obecních bytů nižšího standardu“ pro jolanské Romy a byla oceněna za svůj přínos pro romskou komunitu (viz kapitola druhá).

vesnici, ve které tehdy mělo žít asi 150 obyvatel, podle oficiálních čísel něco přes 30 % Romů (Mušinka a kol. 2014), reálně ovšem tvořili Romové ve vesnici z celkového počtu obyvatel přibližně polovinu. Když šlo z dříve domluveného bydlení v jiné vesnici, vydal jsem se do severovýchodní části Slovenska, kde se ve svidnickém okrese, nedaleko hranic s Polskem, obec Jolany nachází.

Po svém iniciálním příjezdu do Jolan jsem se před místní hospodou dal do řeči s mužem, který mě po několika úvodních větách vyzval, abych si s ním šel sednout dovnitř. Byl to romský vesničan Peter, kterému jsem se už nad pivem svěřil se svým záměrem zůstat v obci delší dobu. Snad i v reakci na moji aktivní znalost romštiny jako zřetelný ukazatel určitého zájmu o Romy navázal Peter záhy na narativ uvedené reportáže, když mě upozornil, že v Jolanech „to není jako jinde na Slovensku – tady žijeme dohromady s gádži“.³ Jakkoliv jsem byl vůči podobným deklaracím rovných vztahů podezřívavý, následný půlden strávený v místní hospodě skutečně kontrastoval s mými vlastními zkušenostmi z některých jiných obcí východního Slovenska, kde provoz obecní hospody stvrzoval zřetelnou rasovou segregaci. Oproti jinde běžné praxi, dle které byly v lokálních hospodách buď oddělené prostory pro Romy a Neromy, nebo do nich Romové raději vůbec nechodili (nebyli pouštěni), ve skromném pohostinství v Jolanech se k našemu pozvolnému popíjení s Peterem začali přidávat další muži, Romové i Neromové, kteří po vyslechnutí mého studijního záměru setrvat v obci shodně přitakávali narativu harmonických vztahů.

Když zdůrazňovali lokálně specifické vztahy, dotýkali se návštěvníci hospody, ale později i další jolanští obyvatelé, dvou různých témat, která se postupně stala stěžejním rámcem celého mého výzkumu, a nakonec i této knihy. Na jedné straně to bylo samotné vymezení vztahů mezi Romy a Neromy, na straně druhé to bylo připomínání náležení k obci Jolany, která v tomto ohledu měla představovat určitou výjimku mezi jinými obcemi východního Slovenska. Z těchto témat pramení i základní otázky celé knihy. Za prvé, jakým způsobem lze číst narativ o harmonických vztazích mezi Romy a Neromy a jak jednotliví aktéři v tomto ohledu zacházeli se samotnou kategorizací Romů/*cigánů*? Za druhé, jakým způsobem se koncept harmonických vztahů podílel na utváření Jolan jako specifického místa? A nakonec, jak jednotliví aktéři vyjednávali náležení k danému místu v souvislosti s kategoriemi „místní“ a „cizí“?

3 Rozhovor s Peterem (nar. 1953), veden v romštině, 17. 10. 2014. Originál: „*Kadaĵ na sar avrether pre Slovensko, kadaĵ dživas spolu le gadženca.*“

Místo

Obec Jolany patří do svidnického okresu, poněkud zapomenutého regionu východního Slovenska, o němž se v době mého výzkumu říkalo, že je jediným okresem na Slovensku, kterým neprochází ani kilometr železnice. Celospolečenskou marginalizaci regionu doprovází skutečnost, že většinu obyvatel v této oblasti netvořili etničtí Slováci, ale Rusíni, silná etnická menšina na trojmezí severo-východního Slovenska, jiho-východního Polska a zakarpatské Ukrajiny. V návaznosti na etnickou skladbu obyvatelstva se region odlišoval od zbytku Slovenska i nábožensky, a to konkrétně dominancí řeckokatolické církve (v období komunistického režimu nuceně církve pravoslavné). Podobně jako zbytek východního Slovenska i sledovaný region byl v době mého výzkumu (2014–2020) charakteristický vyliďňováním rurálních oblastí, ze kterých jejich obyvatelé odcházeli buď za prací do větších měst v rámci Slovenska, nebo do sousední České republiky, ale i zemí západní Evropy. Jak ukáží dále, probíhající demografická změna se týkala i samotných Jolan a tvořila důležitý kontext pro vyjednávání vztahů mezi místními obyvateli.

Samotné okresní město Svidník bylo budováno až ke konci druhé světové války, vzniklo v roce 1944 sloučením dvou obcí – Nižného a Vyšného Svidníka. Znovu vystavěna byla ale i velká část místních obcí, které byly zničujícím způsobem zasaženy boji karpatsko-dukelské operace na podzim roku 1944. Jednou z nejvýrazněji zasažených obcí byly právě Jolany, které byly na konci roku 1944 kompletně vypálené. Viditelnou připomínkou předválečného období byl snad jen dřevěný kostelík, dominanta vesnice, která jako jediná přežila. Kromě ní stálo v Jolanech na začátku mého výzkumu ještě asi pět desítek dalších domů. Na kopci okolo kostela se rozprostíral menší hřbitov, na kterém byla část s romskými hroby viditelně oddělená od těch neromských. Od kostela vedla dolů cesta k centru vesnice, ve kterém byl menší obchod s potravinami propojený s místností, která plnila funkci skromného pohostinství. K dostání zde bylo lahvové pivo nebo malinovka „ve skle“ a půl deci borovičky nebo vodky. Samotný obchod nabízel nejnужnější potraviny a hygienické potřeby, na větší nákupy místní obyvatelé jezdili do Svidníka nebo na polskou stranu nedalekých hranic. Obchod byl přilepen na budovu kulturního domu, která byla postavena v 70. letech a ve které sídlil i místní obecní úřad. V podstatě hned vedle obecního úřadu, za lávkou přes potok, stálo ve dvou podlouhlých blocích celkem osm „obecních bytů nižšího standardu“, které byly součástí prostoru označovaného místními jako „(romská) osada“ (*cigánska osada* [slovensky], *vatra* [romsky],

vatrisko [rusínsky]). Kromě obecních bytů žily na začátku mého výzkumu tři romské rodiny i v zástavbě mezi neromskými vesničany, která se soustředila podél hlavní cesty procházející obcí ve tvaru písmene „L“. Ta se na jedné straně napojovala na frekventovanou silnici vedoucí ze Svidníku do Polska, na druhé straně se ztrácela v lese mezi kopci, které obec obklopovaly (viz mapka na straně 74). Jedním z domů, který stál až úplně u hlavní silnice, byla budova školy, která už ovšem neplnila svoji původní funkci, výrazně chátrala a jolanské děti navštěvovaly školu v sousedních Drevanech.

Specifickým způsobem vypovídá o Jolanech obecní kronika, která představuje jednak stručný vhled do historie obce a jednak vymezuje a popisuje to, co je chápáno jako „kultura místních obyvatel“. Podle obecní kroniky se jolanští vesničané živil tradičně zpracováním dřeva v okolních lesích, a to údajně již v průběhu 17. století, do kterého byla datována první zmínka o existenci obce. Vedle detailnějšího popisu událostí druhé světové války je v kronice věnován značný prostor popisu života obce před válkou. Po zasvěcení do vývoje školství od konce 19. století zařadila autorka do kroniky kapitoly koncipované jako folkloristický slovník, ve kterých vysvětlila jednotlivé termíny týkající se kultury bydlení, stravování, tradičního oděvu a polnohospodářských nástrojů. Slovník je založen na výkladu rusínských termínů, které označují artefakty takto pojaté tradiční kultury vesnice. O Romech (nebo romštině) není v kronice jediná zmínka, ačkoliv okres Svidník uvedl v průzkumu Národopisného ústavu Slovenské akademie věd ze začátku 50. let, že v Jolanech žijí Romové od nepaměti (Jurová 2002). Kronika současně opomíjí pestré národnostní složení obyvatelstva této malé „rusínské“ obce, ve které minimálně dle censů žili ještě před válkou vedle převažujících Rusínů minimálně i etničtí Slováci, Židé, Romové (resp. *cigáni*) a v různých obdobích i Ukrajinci a Poláci (Majo 2012). V době mého výzkumu připomínala diverzitu obyvatelstva malé vesnice především jazyková situace, když mezi každodenně užívané jazyky patřila rusínština, romština, oficiální slovenština, ale i její lokální dialekty, a okrajově i polština, ukrajinština nebo čeština. Historicky zakořeněnou heterogenitu ovšem obecní kronika v obrazu unifikované lokální kultury zamlčuje.

Samotná kronika není precizním popisem historie obce a jistě nemůže posloužit jako stěžejní bod analýzy pozice Romů v místním společenství. Tím spíš, že se jedná o jednorázový zápis z roku 1988, ve kterém autorka restrospektivně zachytila celé předchozí období. Způsob, jakým je kronika zpracovaná, ovšem v podstatě koresponduje s vyzněním v úvodu

zmiňované reportáže. V obou případech totiž byly charakteristiky navázané na kategorii Romů implicitně vydělovány z představy o způsobu života místních obyvatel. Obecní kronika, která spojuje určitý typ událostí a informací v dominantním souboru zkušeností a způsobu života místních obyvatel, o Romech mlčí. Novinová reportáž naproti tomu ukazuje, že Romové se stali součástí lokálního společenství právě díky tomu, že si osvojili určité charakteristiky „civilizované“ místní kultury.

Je zde tedy patrná provázanost dříve vymezených kategorizací: na jedné straně distinkce mezi Romy (resp. *cigány*) a Neromy (resp. gádži [*< rom. gadže*], k pojmenování těchto kategorií viz dále), na straně druhé distinkce mezi místními a cizími. Romové v Jolanech vykazovali mnohé charakteristiky, na základě kterých byli rozeznáváni jako místní obyvatelé, na základě jiných charakteristik ovšem byli nadále identifikováni jako *cigáni* a vydělováni z nereflektované normality „whiteness“ (srov. Šotola a kol. 2018). Romové v Jolanech se ocitali v situaci, kdy byli sice chápáni jako součást vesnického společenství, ale jakožto *cigáni* zaujímali v jeho sociální hierarchii přirozeně podřadnou pozici. Obě zmíněné kategorizace se tedy do velké míry potkávaly – identifikace s kategorií *cigáni* implikovala vydělení z místního společenství, a pokud byli Romové schopni participovat na lokálním způsobu života, dle nastolené logiky tak činili svému cikánství navzdory.

Téma nejednoznačného náležení Romů k danému místu je v celé knize silně přítomné. V jejích jednotlivých kapitolách přitom nezůstanu u sledování dominantního diskurzu, který Romy/*cigány* určitým způsobem vyděluje jako cizí. Význam sledovaných kategorizací totiž nebudu chápat jako fixně daný, ale jako výsledek určitých historických procesů a nadále rovněž předmět každodenního vyjednávání. Při sledování takových procesů se zaměřím především na aktérství těch, kteří se identifikovali jako Romové a současně tak byli identifikováni svým okolím. Spíše než na proces jejich vylučování a odlišování se v této knize zaměřím na to, jak Romové samotní chápali svoji pozici v lokálním společenství a jak při jejím každodenním vyjednávání zacházeli s uvedenými kategoriemi. Ještě než představím témata jednotlivých kapitol a zasadím je do širšího teoretického a komparativního rámce, osvětlím kontext a metodologická východiska vlastního výzkumu, ze kterého předkládaná kniha vychází.